

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀՆԱԽՈՍԵԿԱՆ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՂԱՇԵՑ.

(Շ-Դ-Դ-Դ-Դ-Դ-Դ, ԱԴ-Դ-Դ Բ. ԺԱ.)

ՅՈՂՈՒԱԾ Դ.

ԺԱՄԱՏՈՒՆ ՄԵՆԻ ՏԱՃԱՐԻՆ.

Առ դրան մեծի տաճարին է հրաշակերտ ժամատուն, որ այժմ համարի գաւիթ նորա: Արտաքին երեւոյթ ժամատանն գեղեցիկ է յոյժ. պսակեալ փոքրիկ կաթուղիկէիւ, ուր կախեալ կային երբեմն փոքրիկ զանգակք: Այս ճարտարաշէն ժամատուն կառուցեալ է ի վերայ երկուց մեծամեծ միակտուր սեանց, որոց բարձրութիւնն է երկու կանգուն և կէս: Որպէս ի ստորեւ, նոյնպէս և ի գլուխ երկուց սեանց եղեալ կան մէն մի գեղեցկաքանդակ խոյակք, յորոց վերայ բարձրանան աղեղնաձև հոյակապ քառակուսի կամարքն այնպիսի իմն ճարտարահնար արուեստիւ, մինչև յապուշ կրթել զտեսողս: Քանզի կամարք ի վերայ կամարաց գործեալ, կարմիր քար ընդ կապոյտ քարի օղբնդօղ շղթայօրէն աղխաղեալ բերեն զնմանութիւն ամպոց, կուտակելոց մի զմիով յեւս անդ արշաղուսոյ զկնի մառախլապատ մթութեան, երբ տակաւ առ տակաւ տեղի տան նոքա ի նշուլից արեգական. և այնպէս քաղելով գործեալ բազմաթիւ մանունց կամարացն կացուցանեն զհրաշալի բարձրագագաթ զայն շինուած:

Երկայնութիւն մեծի ժամատանն է քսան և ութն կանգուն, լայնութիւնն քառասուն և երկու. իսկ ձևն խաչանման: Յաջմէ և յահեկէ են երկու խորանք կրկնայարկք տեղիք սրբազնագործութեանց: Ի ձախակողմն առաջի դասուն է այլ խորան կառուցեալ ի ՈՒԴԹՈՒԼԻՆ (1185) ի Դաւթայ որդւոյ Վասակայ ի վերայ շիրմի հօր իւրոյ և քեռն Փութթուխանայ, որոց գերեզմանք գրտանին առ դրան խորանիս: Ի կեդրոնի այսր ժամատան գոյ վիմափոր աւազան կերտեալ ի մեծ միակտուր քարէ, յորում ի տօնի Աստուածայայտնութեան կատարեն զթորօհնէքն: Յաջակող-

մեան դասուն յարեւելս կոյս է աւաղանն, ուր մկրտին զերեսայս: Ասամարակապ սիւնազարդ գրունք ժամատանս են հրեք ի հիւսիս ի հարաւ և յարեմուտս. այժմ գրունք հիւսիսոյ և հարաւոյ փակեալ են որովք. ընդ կամարակապ և շքեղաշէն զուսն արեւմտից մտանեն ի ժամատունս և աստի ի տանարն սուրբ:

Այս մեծաշէն ժամատուն՝ յառաջն էր փոքրագոյն գաւիթ զոր կառոյց Մարիամ զուսար Կիւրիկէի *) արքայի ի վերայ հանգրստարանի հօր և մօր իւրոյ Թամարայ և քեռն իւրոյ Ռուսուգնայ և իւր: Ի ստուգութիւն որոյ եղից աստանօր և զարձանագրութիւն նորա ի վերայ հիւսիսային կամարի փակեալ գրան, որոյ օրինակն է այս. « Ի թուին Հայոց ՈԱԿ. (1185) Ես Մարիամ զուսար Կիւրիկէի արքայի՝ մեծ յուսով շինեցի զտունս աղաթից ի վերայ հանգստարանի մեր հաւր, քուեր իմոյ Ռուսուգնայ և մաւր իմոյ Թամարայ և ինձ Մարիամու. յառաջնորդութեան տեսն Քարսղի արհի եպիսկոպոսի. որ և աւարտեցաւ ի ձեռն սորին: Արդ՝ որք մտանէք ընդ գրունս սորա և երկրպագէք սուրբ Նշանիս յիշեցէք յաղաւթս ձեր զմեզ և զնախնի թագաւորքս մեր, որք հանգուցեալ են առ գրունս սրբոյ կաթուղիկէիս ի Յիսուս, Քրիստոս: »

Ի ԺԱ. գարուն Հաղբատ եղև եպիսկոպոսանիստ աթոռ ի ձեռն Կիւրիկէ արքային. և Յովհաննէս եպիսկոպոս Խաչենեցի, հրամայաւ երկուց հարազատացն Զաքարէի և Նվանէի կոչեցաւ յեպիսկոպոսութիւն սուրբ աթոռոյս Հաղբատոյ յամս աստուածասէր թագաւորացն Թամարայ և որդւոյ իւրոյ Պէորգեայ ըստ սլաւմելոյ Կիրակոսի « զգաւ իմն փոքրագոյն քակեաց որ ի գուն կաթուղիկէին Հաղբատոյ և շինեաց մեծ և գեղեցիկ շինուածս՝ որ զարմացուցանէ զտեսողս հիացմամբ » ըստ բանից Կիրակոսի վասն սոյն տէր Յովհաննիսի, որ արար զբազում գործս արժանի յիշատակաց, գրի և յարձանագիրս մեծի ժամատան ի ներքուստ ի վերայ արեւելեան որմոյն այսպէս « Ես տէր Յովհաննէս

(*) Թագաւորն Կիւրիկէ և նախնիք նորա տիրեալ աշխարհին Աղուանից կոչեցան Աղուանեան կամ Կիւրիկեան թագաւորք. տիրելով երկրին՝ սկսեալ ի Սոմխէթայ մինչև ցծովն Ասսուլից. այսինքն այժմեան թաթարաբնակ գաւառացն. Կիւրիկէ հայր Մարիամու էր երրորդն ի կարգս յայս անուն կոչեցեալ արքայից. և թագաւորեաց ի վերջ ԺԲ դարուն:

ի Խաչենոյ ներողութեամբն Աստուծոյ կայեալ եմ ամս բաղում յառաջնորդութեանս և ըստ իմում կարողութեանս սպասաւորեցի սրբոցս ի շինութիւն և յառաջագիմութիւն տանս Աստուծոյ, նախ ի ձեռն շինուածոց ի Սուրբ Նշանիս . . . զկաթուղիկէս սալելի, և զգոռոս կազմել, զսուրբ Գրիգորն նորոգել, զգաւթիս շինել զգաւթի սուրբ սեղանոյն և զերեք Սուրբ Նշանս :

Ի սմին ժամատան են տաղանք թագաւորաց, թագուհեաց, իշխանաց և իշխանազանց, որոց առանց թուոց տապանագիրք տակաւին կան անջինջ. որք են :

Ի կողմն Հիւրիսոյ :

1) Արաս թագաւոր, Սա էր տիրող իշխան Մծնարերդի յազգէն Բագրատունեաց, որդի վերջին Կիւրիկէ արքայի, որդւոյ Դաւթի Անհողինի, սրգւոյ Իւրգէնայ, սրգւոյ թագաւորին Աշոտայ Ողորմածի :

2) Կիւրիկէ թագաւոր, Թագադարմ որդի Դաւթի Անհողինի :

3) Քոյր սորա Ռուսուգան :

4) Թամար թագուհի կին Կիւրիկէի :

5) Մարիամ, Ռուսուգան և Բաւրինայ՝ գոտերք Կիւրիկէի :

6) Դաւիթ, Թերեւս հարազատ եղբայր Աբասայ թագազնի :

Ի կողմն հարաւոյ առաջի երկուց գեղեցկաքանդակ խաչաքարացն ևս գրի :

1.) Արաս թագաւոր :

2.) Կիւրիկէ թագաւոր :

Ի կեցրոնի ժամատանս :

3.) Գրիգոր Ամիրայ (երեւելի իշխանք Հայոց :

4.) Քուրդ Ամիրայ (

5.) Այս է հանգիստ Աթաբէգ Սագունին :

6.) Վասակ. 7.) Փուրղուխան, 8.) Համդա, 9.) Թա-

յիկ, 10.) Կաւթել, 11.) Նուսթի, 12.) Դուլ, 13.)

Դաւիթ, 14.) Խոսարովիկ, 15.) Խոռաս-Հոսան, 16.) Ռուսուգան և 17.) Սանայ : Սոքա ամենեքեան են սերունդք ի տանէ թագաւորական տոհմին Բագրատունեաց :

Ի սոյն ժամատան աստ և անդ եղեալ տապանագիրքն հաւասար յատակին առանց թուոց :

1.) Տէր Գրիգորիս. 2.) Տէր Գրիգորիսի եղբայրն է. 3.) Փիլիպպոս արքեպիսկոպոս Առջեցի. 4.) Ամբաս որդի Ռաքանայ :

5.) Այս է հանգիստ Մաթուենին. 6.) Նանայ. *) 7.) Աբլ - Հասան
8.) Միթվասան. 9.) Այս է հանգիստ Մինաս վարդապետին,
ՍՃ. Թվին. 10.) Ամբաստ սրգի Գարբանիէլի. 11.) Զաքարէի և
Խվանէի քուեր սրգին Յովհաննէս եպիսկոպոս տեղւոյս շինողն
Կայան բերդի: 12.) Մայր Յովհաննէս եպիսկոպոսի և քսյր Զա-
քարիայի և Խվանէի Նեգաուփ: 13.) Աւագայ և 14.) Անեքերիմ
Թոռն աւագ Անեքերիմայ. եղբարք Խաթունին տիկնոջ Հասանայ
յազգէն Դէսուժեանց: Իսկ աւագ Անեքերիմն էր վերջին արքայն
Սիւնեաց վախճանեալ իրր 1104 ամի:

Են ի սմին ժամատան կցեալ շար իշար կարգաւ գերեզմանա-
քարք անդիրք և գրանդք, զորս անհնարին եղև ընթեռ-
նուլ. ուստի գիցուք աստ կարգաւ զարձանագրութիւնս ի վերայ
որմոց և սեանց մեծի ժամատանս ի ներքուստ:

Ա .

Ի ճակատ որմոյն մեծի տաճարին արտաքոյ արեւմտեան դրան
որ ի ժամատանէն դէպ յարեւելս կայ գրեալ այսպէս:

« Ի ժամանակս ինքնակալ արքային Գութի Անհողինի Գուրգէ-
նայ որդւոյ Բագրատունւոյ թագաւորին՝ Ես Միթվասան որդի Ա-
րասայ արքային և ամուսինն իմ Ռուսուգան գնեցի իմ հալալ ըն-
չիւքն Ուքանի որդեացէն՝ Անագէթն, Մամիսուտն, Բագէնքն,
Բերդկայ ոյգին՝ որ ջրանցի արխի տակն է, և ձորթուլանց տունն և
Աւէտն իւրեանց հայրենիքն գանձագին արարի և ետու իմ Սուրբ
Նշանիս՝ ընծայ. և այլ արդիւնք առաջնորդ Հայր Սիմէաւն և
միաբանքս սահմանեցին տարին երեք քառասունք կատարեն ան-
խափան: Ով իստական է, կամ հանել հնարի յիմոց կամ յաւտա-
րաց մասն Յուդայի և Կոյենի առցէ, իմ մեղացս և իմ ազգի
մեղացն տէր է, և մի տեսցէ զփառս Որդւոյն Աստուծոյ. իսկ կա-
տարիչքն աւրհնին ի Տեառնէ՝ Ամէն: Թիւն ՆԽԵ. (996):

Յարեւելեան կողմն ի վերայ որմոյն ժամատան գրի այսպէս:

« Յամս աստուածասէր թագաւորացս Թամարայ և որդւոյ իւ-

(*) Սա էր ամուսին յիշեալ Արաս թագաւորի, և դուստր մեծին Սարգսի
սպասալարի Հայոց և Արաց, որ յետ մահուան առն իւրոյ ի ծաղկեալ հա-
սակի ի յիշատակ նորա շինեաց ի սրբատաշ քարանց լայնարձակ կամուրջ ի
վերայ գետոյն Աեաւորդեաց ձորոյ, այժման Դէրեզայ գետոյն:

րոյ Գէորգի և երկու հարազատաց Զաքարէի և Եփանէի հրամանաւ սոցոս կոչեցայ յեպիսկոպոսութիւն սուրբ աթոռոյս Հաղբատայ. ևս Յովհաննէս ի Մաշկենոյ ներաչութեամբ Աստուծոյ կացեալ իմ ամս բազում յառաջնորդութեանս և ըստ իմում կարողութեանս սոյստաւորեցի որոցոս ի շինութիւն և յառաջագիմութիւն տանս Աստուծոյ նախ ի ձեռն շինուածոց ի Սուրբ Նշանիս ի մատեանս ի սպաս զարգուց. զկաթուղիկէս սալել, և զգուռս կազմել, զսուրբ Գրիգորն նորոգել, զգաւիթս շինել, զգաւթի սուրբ սեղանոյն և զերեք (սուրբ) Նշանոս. և իմ խնդիր է միտքանիցս զսուրբ Յակոբայ տաւնի կիրակէն իմ սուրբ Նշանացս տաւն կատարեն, և զսուրբ պատարագ յաւուրն ինձ մատուցանեն ամէն եկեղեցիքս. և մի ոք իշխեսցէ այլում տալ յայում սուր զժամն. և որք կատարեն զաղաչանս մեր աւրհնեսցին ի Տեառնէ Աստուծոյ. Ամէն: Թիւն ՈՂ (1221):

« Յանունն Աստուծոյ ևս Պալատաճ եղբայր տէր Յովհաննիսի ետու ձկ. գահեկան ի շինութիւն ժամատանս և ինձ պարտին ի տարումն հինգ. պատարագ. ով խափանէ իմ մեղացս և իմ ազգի մեղացն պարտական է առաջի Աստուծոյ:

Ի վերայ սեանն աւազանին ի ժամատան գրի այսպէս.

« Կամաւն Աստուծոյ ևս Սասնոյ որդի Սալանափին և ամուսինն իմ Ռուսուղան յառաջնորդութեան տէր Համազատայ Բերդկայ Տիկնաքարայ մեծ այգին իւր հնձանովն գանձագին արարեալ ետու Հաղբատայ սուրբ Նշանիս վախմն. որչափ մեք կենդանի եմք մեր ծնողացն առնեն և յեռ մեր հոգւոյն երկու քառասունք մեղ առնեն. ով խափանէ մեր մեղացն տէր է առաջի Աստուծոյ. կատարիչքն աւրհնին. Ամէն: Թիւն ՈՂԱ. (1242):

Ի խաչաքարին կանգնեցելոյ ի վերայ աւազանին քառակուսի գրեալ կայ այսպէս:

« Ի թիւս ՆԾԵ. (1006) ի թագաւորութեան Գուգի ինքնակալի և ի Հայրութեան Յովսէփայ ևս Մեսրոպ կանգնեցի զսուրբ Նշանս յաւախիս Հաղբատայ: :

Ի հիւսիսակողմն ի վերայ հոյակապ կամարի մեծի ժամատանս գրի այսպէս:

« Ի թիւն ՈՂԸ (1249) Կամաւն Աստուծոյ ևս Գրիգոր եղբար Տեաւն Համազատայ առաջնորդի սուրբ ուխտիս Հաղբատայ մեծ յաւախ տալաւնեցայ ի սուրբ Նշանս և զիմ հոգեւոյս գեղն:

որ գանձով գնեալ էի ի Թագիւոյ ինի որդեացն ի Սարգսէն զԱհուա-
ւածորն՝ որ կոչի Մամիսուա *) ետու ի սուրբ Նշանս յաղագս փր-
կութեան հոգւոյ իմոյ. տեղեակցութեամբ վարդապետացս և ամէն
եղբայրութեանցս. ընկալան միաբանութիւնս և սահմանեցին դա-
մէն եկեղեցիքս յիմ անուն պատարագել զՔրիստոս ի նոր կիրա-
կէի երկու պատարագ Մամբանայ իմ կենակցին և այլն ինձ, և
զսեղանն յիմ անուն գնեն որպէս զՆանային: Արդ՝ եթէ որ զսէրն
և զժամն խափանէ ի յարքայական սեղանոյն Քրիստոսի զրկեալ
եղիցի. և իմ մեղացս պարտական է առաջի Աստուծոյ:

Յարեւելեան կողմն ի վերայ հին խաչաքարին գրի:

« ՆԾԴ Թուին (1004) ի Հայրութեան Աիմէոնի՝ ես Աստմ վերա-
կացու եկեղեցւոյս կանգնեցի զխաչս. ինձ աղաւթս արարէք:

Ի վերայ սեմոց ձախակոշմեան խորանին առաջի դասուն:

« Ի Թուին ՈԱԸ (1189) Յաւաջնորդութեան Տեառն Բարսղի
Հաւրեղբաւր ես Դաւիթ սրգի Արանին շինեցի զխորանս և զեկե-
ղեցիս ի վերայ հանգստարանի հաւր իմոյ և քուեր Փուրթուխանին:
Արդ՝ աղաչեմ սուրբ եղբայրութիւնսդ զաղուհացից շարաթ աւրն
և զկիրոսիէն իմ մարն Վանէի դասեր Նիրիկէի Թագաւորին և
իմ յաւերն Փուրթուխանայ երկու քառասունք և իմ հաւրն Ա-
րանին և յետ ինձ և իմ քուերն և մարն. ով խափանէ մեր
խոյճիս պարտական է առաջի Աստուծոյ:

Ի մէջ մեծի գաւթին ի ձախակողմն առաջի դասուն ի վերայ
երկուց քարանց փորագրեալ է այս օրինակ:

« Ասմաւ ամենակալին Աստուծոյ ի Թիւս Հայոց ՈԱԹ (1220)
այս է մեր գիր Հաղբատայ եպիսկոպոսիս Յովհաննիսի և ամենայն
միաբանացս մեծի և փոքու. որ տուաք Վաչէի որդւոյ Սարգսին
Թուին Վաչուտին **) և իւր կենակցին Մամախաթ ունին միաբա-
նութիւնս. յայս տառն ամն որ եկին ի սուրբ Նշանս և յամենայն
ընչից իւրեանց արդիւնաւորեցին մեզ և մեր ընկալաք սիրով և

(*) Այս գիւղն գտանի առ գետովն Շուլափերի ի Սոմխէթ (տես աշ-
խարհագր. Վրաց երես 464) նոյնպէս աստ է գիւղն Ագուաւածոր փոքր ինչ
հեռի ի Մամիսուոյ յարեմուտս նահանգին Տաշրաց:

(**) Այս Վաչուտ էր ազգապետ տոհմին Վաչուտեանց, որք էին տեղա-
պահ - կուսակալք Մխարքըձեղեանց երկայնարազկաց ի հարաւային կողմանս
տիրապետեալ երկրի նոցա:

կարգեցորդ զԽաչգիւտին շաքաթն և զկիրակէն նոցա առնեն ժամ յամենայն եկեղեցիքս անխափան մինչի կատարած աշխարհի, ուր չափ կենդանի են՝ Վաչէի ծնողացն առնեն՝ Սարգսի և Կատային և յետ նոցա մէկ աւրն Վաչէի և մէկ աւրն Մամախաթունին. և որ զայս խափանէ մասն Կայիկի և Յուկայի առցէ. և նոցա մեղացն տէր է առաջի Աստուծոյ: Ես Մամախաթուն տալի զձիթահանքն որ ի Վահրամայ որդեայն գնեցի զմին ալն, որ երբ ժամն մերն լինի, զսեղանն ի մեր անուն դնեն. ու խափանէ կամ յետ առնու զձիթահանքն ի վանիցս զվերոգրեալ նշանս առցէ: »

Ի մէջ մեծի գաւթին ի կողմն հիւսիսոյ յարեւելս կոյս ի գլուխ երկոյ քերութեանդակ զարմանագործ խաչիցն ի վերայ կամարակապ քարանցն գրի այսպէս:

« Շնորհին Աստուծոյ ես Մարիամ՝ զուտոր Կիւրիկէի արքային հանգերձ Ռուսուղնայիւ շինեցի զգաւթն և ծածկեցի իմ արդեամբս. տալի այգի. հառի զճորտութիւն Մառտարդարին մ զ պատարագ լիցի . . . » : Կէս շքեղաշէն կամարն լի է արձանագրութեամբք, բայց խոյսու եղծեալք և անվերձանելիք այժմ: Ի ներքոյ կամարիս են կարգաւ գերեզմանք թագաւորաց և թագուհեաց Կիւրիկեան Բագրատունեաց:

Ի վերայ սրտուածնդանի խաչին աւաղանի՝ որ յաջակողմն գրան մեծի եկեղեցւոյն արձանագրութիւն:

« Կամաւն Ամենակալին Աստուծոյ ես տէր Յովհաննէս առաջնորդ սուրբ ուխտիս Հաղբատոյ լրմամբ ետրարցս ընկալաք սիրով զտէր Գրիգոր եպիսկոպոս Տարսնոյ, որ եկն յերկրպագութիւն սուրբ Նշանիս, և ետ ընծայ եկեղեցւոյս սպիտակ զիպոյ նախորտ ի փայելումն եղբարցս. և խնդրեաց ի մէնջ միաբան և եղբայր լինել մեզ. և մեր ըստ յօժար կամաց նորա սահմանեցաք զսուրբ Աստուածածնայ աւրն զվերափութման երրորդ աւուրն զպատարագն, որ զամէն եկեղեցիքս իւր ծնողացն առնեն՝ Թորոսի և Դագերի և սնուցողացն Տէր Բարսղին ի Հռիփսիմեանց տաւնին, և յետ վախճանի նորա իւրն լիցի. կատարիչքն աւրհնին ի Տեառնէ: »

Բ.

Արձանագրութիւնք ի վերայ որմոց մեծի ժամատանն արտաքուստ:

Ի ճակատ արեւմտեան գրան մեծի ժամատան փորագրեալ կայ

այս արձանագրութիւնն և ապա ներկեալ կարմիր գեղով:

« Կամաւք և ողորմութեամբն Աստուծոյ Հաւր Հզարի և միտճնի բանին և ամենասուրբ Հոգւոյն այս գիր արձանագրեցաւ կտակ մշտնջենաւոր յամս աւծեւոյ Աստուծոյ թագաւորաց թագաւորին Ռէորգէ որդւոյ մեծ թագաւորին Թամարին, յորոյ ժամանակս ետ Աստուած ի ձեռս երկու հարազատաց Զաքարի և Խվանէի զսեպհական զղեակն մեր զբերթ, զշինեալն ի Կախէւոյ մերոյ և զայլ բազում ամրոցս: Արդ ես Մանգատուրթախուզէս *) Ամիր սպասաւար Շահնշահ Զաքարիա որդի բարեպաշտի իշխանաց իշխանին Սարգսի ետու ի սուրբ սխտա Հաղբատայ զիմ հայրենի որ Աշոցք **) զՀաւալաշէն և զվ. . . և զի այս գեղերս հեռի էին ի Հաղբատայ փոխեցի և ետու հայրենիք Պաւթի որդւոյ Շաթորկայ և առի երկու գեղին փոխան զՀաղբատ հայրենիք և ընծայ սուրբ Նշանին Հաղբատայ ամենայն սահմանօք. ոնց (որպէս) բնական եղեալ է հողով և ջրով, խոտամարգերով, մայրիւք և քաղաքովք, գոմամարգերով, լեռամբ և գաշտով վասն երկար կենդանութեան թագաւորին և արեւշատութեան որդւոյ իմոյ Շահնշահի և եղբաւր իմոյ Խվանէի և որդւոյ իւրոյ Աւագին և յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոյ: Նւ է այս գիւղ աղատ յամենայն հարկէ ի պատրոնաց ի ձեռնաւորաց ի գիւղականաց: Նւ եզի լուծ ի վերայ սոյս զայս՝ որ ի մեծ եկեղեցին զաւագ խորանի սլատարագն ան-

(*) Վրացերէն *შაბრწყაჲს - ყ ს ყ ს ჲ* « Կ - Ն - Դ - Ի - Բ - Դ - Ե - Զ - Է » նշանակէ » աւագ նախարար առ զրան արքայի « ի պատմութեանց Վրաց երևի՝ թէ Զաքարիա Մխարզըձէլն (երկայնարազունն) ստացաւ աստիճան գնեւրալ Իսիմուսի յետ մահուան Գամրէկէկայ վասն քաջագործութեանց իւրոց ի ճակատամարտին ընդդէմ Սելջուկաց ի 1185 ըստ բանից Վախուշտայ. իսկ զայս նոր պաշտօնէ նորա ոչինչ գրի. բայց որովհետեւ Զաքարիա վաղ մեռաւ քան զԹամար, ապա մարթէ ասել թէ ի 1210 թ. թագուհին գեռ կենդանի էր, Պատմութիւնք Հայոց և Վրաց վկայեն՝ թէ Զաքարիա էր սպասաւար զօրաց Հայոց և Վրաց ի մեծ պատերազմին ի քաղաքին Հոռմզվար կամ ի Խորասան ի 25 ամի թագաւորութեան Թամարի յետ որոյ վախճանեցաւ: Համաձայն թուականիս մերոյ եթէ Թամար բաղմնցաւ ի գահ իշխանութեան ի 1184 ն ապա Զաքարիա ի 1210 ն կարէր ևս յիշել վասն թագուհւոյն:

(**) Յիրաւի Աշոցք նահանգն Արարատեան գաւառի բաւականին հեռի էր ի Հաղբատայ ի հարաւոյ յարեմուտս. բայց տեղին Հաւալաշէն գեղջ ցարդ ևս չէ յայտնի:

Ի ա խոն յիմ՝ Զաքարիայի ոմուն մատուցանեն յայսմհետէ. որ թիւ Հայոցս է ՈՅԹ. (1210) ժինչ ի գալուստն Քրիստոսի: Եւ ի Հակոբակի որ եւ զմեր յիշատակս իափանել ջանայ՝ յիմոց կամ յաւատարաց մեծ կամ փոքր՝ Վրաց կամ Հայոց ի Նաւաւտերանց՝ յեպիսկոպոսաց, ի քահանայից կամ յաշխարհականաց արանց, կամ զՀազարաս յետ առնու, եւ զիմ պատարագն իափանէ նդովի յԱմենակալ բերանէն Աստուծոյ, եւ աւանդող Հոգւոյ նորոս ստատանայ եղիցի: »

Ի վեր քան զսեանս զրան յաղեղնաձև կամարին գրի երկասուղիւք:

« Կամաւն ամենակալին Աստուծոյ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն որբոյ եւ Միտերգրծէլ Շահնշահ որդի Զաքարիայի եւ ամուսին իմ՝ Նազովդ գուսար Աթաբէգ *) Սաթուին մեք ըստ նախնեաց մերոց միաբանեցաք եւ տաք յաւանդանոցն մուղղային ՌՇ. (1500) սպիտակ սուրբ Նշանիս մոմագին յամէն տարի, եւ եկեղեցւոյս հափորտանի եւ կանթեղք արծաթիք վասն արեւշատութեան Իվանէի Հաւրեղբար իմոյ եւ որդւոց մերոց եւ ծնողաց եւ մեզ, եւ մեր խնդիրն այս է յեպիսկոպոսէս եւ ի միաբանիցս, որ Վարդափառին շաքաթ աւրն հոցայ, եւ կիրակէն ինձ ժամ առնեն յամէն եկեղեցիս. կատարողքն արհնին յԱստուծոյ, եւ զխափանողքն դատէ Քրիստոս Աստուած: »

Յաջ կողմն զրան գէղ ի հիւսիս:

« Կամաւն Աստուծոյ եւ Սաթաւս Թոռն Սմբատայ որդի Համաղասոյ եւ ամուսինն իմ Խորիշահ մեծ յուսով ապաւինեցաք սուրբ Նշանիս Հաղբատայ եւ տուաք 55. դահեկան ընծայ սուրբ Նշանիս. Տէր Համաղասոյ եւ միաբանքս ետուն մեզ զպատարագ մեծ եկեղեցին ի տանի Կիրքի. որչափ մեք կենդանի եմք Գ. Արտաւաղայ եւ Սմբատայ եւ յետ մեր Գ. ինձ եւ Բ. իմ ամուսնոյն, ով իափանէ գատի յԱստուծոյ: »

Ի ներքոյ սորա ի թուին 269 (1267)

« Կամաւն Աստուծոյ եւ Վարդան Տփիսիսեցի եւ ամուսինն իմ Սինա մեծ յուսով միաբանեցաք եկեղեցւոյս եւ տուաք ընծայ սուրբ Նշանիս ըստ մերում կարեաց. եւ տէր Յովհաննէս կամակ-

(*) Աթաբէգ Սաթուին՝ աներն Հահնշահի ստացաւ զպատուանունն Ուլտէ:--Դէ:-- Եւ յարքայէն Վրաց Գիմիարայ Բ. եւ վախճանեցաւ ի 1283 ամին:

յութեամբ եղբարցս սահմանեցին մեզ պատարագ ի տաւնի Պետրոսի և Արիստղոմայ զամենայն եկեղեցիքս. մեր կենդանութեամբ մեր ծնողացն առնեն և յետ մեր ելիցն մեզ. կատարողքն աւրչին ի Տեառնէ:

Կից սորա:

« Կամաւն Աստուծոյ ես մեզուցեալ Անդրիաս քահանայ կայի ի դուռս կաթուղիկէիս և ետու ընծայ սուր Դշանիս ըստ մերում կարեաց. տէր Յովհաննէս և սպասաւորս ընկալան և ետուն մեզ պատարագ ի տաւնի Տիտոսի առաքելոյն:

Յահեակ կողմն մեծի դրան ի թուին 2Բ. (1253)

« Կամաւն Աստուծոյ՝ ես Շնորհաւոր Տփլեցի որդի Եղիազարոյ ամուսնաւ իմով Ռուսուղանաւ և որդովք իմովք Դաւիթի և Սարգսի մեծ յուսով միաբանեցաք Հայրատայ սուրբ Դշանիս և տուաք ձ. (100) դահեկան ի շինութեան ժամատանն: Տէր Համազասպ և այլ միաբանքս ընկալան և հաստատեցին մեզ պատարագ ի Յինանցն Յովհաննէս տաւնին Բ. Շնորհաւորին. Բ. Ռուսուղանայ. Բ. Թագուհւոյն Բ. Վարդուտին. Ա. Սարգսի և Ա. Դաւիթի. կատարիչքն աւրչին յԱստուծոյ. Ամէն:

Ի ներքոյ սորա ի թուին 2Ժ. (1261).

« Կամաւն Աստուծոյ ես նուաստ ծառայ Քրիստոսի Սարկաւագ վաճառական որդի Վրդանիսի Դառնեցւոյ ապաւինեցայ ի սուրբ Դշանս Հայրատայ, և կազմեցի խաչ մի արծաթի ոսկեզօծ և Բ. նաւորստ նասիձ և առլաս վառ վասն փրկութեան հոգւոյ իմոյ և ետու ի սուրբ ուխտս: Եպիսկոպոս տէր Յովհաննէս հանգերձ վարդապետաւքս և միաբանաւքս ընկալան և սահմանեցին ինձ յամենայն ամի մէկ պատարագ. յետ Ծ. առուր տաւնին Բ. կիւրակէի որչափ ես կենդանի եմ իմ ծնողացն առնեն Սարգսին, խափանիչքն դատին ի Տեառնէ:

Ի ներքոյ սորա

« Յազգմանէ սիրոյ զաւրութեան Հաւր և Որդւոյ և Հօգւոյն սրբոյ յառաջնորդութեան տէր Յովհաննիսի մեք Արտավ Պատեղս և վանականս և ամուսինն իմ Խորիշահ՝ և զաւակք՝ Քերենաց սարկաւագ Դաւիթս, Սարգիսս, Աբրահամս և Պապն Աւագն մեծ յուսով կրկին միաբանեցաք մաւրս լուսոյ և աստուածընկալ սուրբ Դշանիս, և ըստ յուսոյ մերոյ ընծայեցաք նուէրս—Էրեք գիրք, յիսուն դահեկան. երեք ելն և մէկ կով:

Տէր Յովհաննէս և միաբանքն սիրով ընկալան և ետուն մեզ պատարագ զտաւն Նիկիոյոյսի հայրապետին զամենայն եկեղեցիքս և զգերեզմանատեղի սուրբ գաւթիս, որչափ մեք կենդանի եմք մեր ծնողացն առնեն զպատարագն նմա՝ Ախպէրանուն և Խորասուի և յետ մեր ելից լիցի մեզ:

Կից սորա ի կողմն հարաւոյ:

« Ազգմամբ Աստուծոյ կոչեցեալ լուսեղէն ի միաբանութիւն եկեղեցւոյս Հաղբատոյ, և մեք տէր Յովհաննէս լրմամբ եղբարս տուաք նմա Ք. պատարագ ի տաւնի Իգնատիոսի հայրապետին երկու գրապետին. կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ:

Ի ներքոյ սորա:

« Յուսոյն Աստուծոյ միաբանեցոյ ես Քէորգ սուրբ Նշանիս. Մեք տէր Յովհաննէս և միաբանքս սահմանեցաք սուրբ Սարգսի բարեկենդանին զշաբաթ աւուրն զպատարագն Քէորգոյ առնեն և իւր հաւրն Սարգսի և մաւրն Քուխտանդին. կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ:

Ի վերայ հիւսիսային որմանց ի զանազան տեղիս:

« Շնորհաւք և ողորմութեամբն Աստուծոյ ես Ծիթվասան ծառայ սուրբ Նշանիս եղբարորդի տէր Յովհաննէսի կացեալ ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանիս զիմ հոգւոյ արդիւնս ի հալալ վաստակոց ընծայեցի ի սուրբ Նշանս և ի միաբանքս Ծ. (50) եղն. Քի. (300) սպիտակ յառաջնորդութեան տէր Յովհաննէսի. եպիսկոպոս և միաբանքս սահմանեցին մեզ պատարագ զՅայտնութեան տնտրինս ց աւրն զամենայն եկեղեցիքս մեզ պատարագել, մինչ մեք կենդանի եմք, մեր հաւր Գարբանիէլին և մաւր նոցա Ասոյին յետ մեր ելից Բ. պատարագ իմ եղբարն Վաչէի, և Քաւթառայ, Բ. Աղպէր Աղէլին և զայլն առնեն Ծիթվասանիս և ծնողացս: Կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ և խափանողքն գատին ի Տեառնէ: Ի թուիս 215 (1278):

Ի հիւսիսակողմն ի վերայ որմոյ հին գաւթին, զոր քակեաց

Յովհաննէս եպիսկոպոս Խաչենեցի և շինեաց մեծագոյն:

« Ոիրովն Աստուծոյ միաբանեցան սուրբ ուխտիս Հաղբատով Մատթէոս քահանայ և ամուսին իւր Հեջիկն. և մեք տէր Յովհաննէս կամակցութեամբ եղբարցս տուաք զԱսկեանց տաւնն զամէն եկեղեցիքս նոցա պատարագել, մինչ կենդանի են իւրեանց ծնողացն առնեն, և յետ ելից նոցա՝ կէսն Մատթէոսին և կէսն Հեջիկանն. կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ:

Ի ներքոյ սորա:

« Կամուռն Աստուծոյ փափագող եղև միաբանութեանն սուրբ ուխտիս Անդրիաս քահանայ և ամուսին իւր Քամիէ ետուն չորդիւնս ըստ իւրեանց կարի: և մեք Տէր Յովհաննէս լրմամբ եղբարցս սիրով ընկալաք: և առաք նոցա պատարագ ի տառնի Անդրէի առաքելոյն զամեն եկեղեցիքս: որչափ կենդանի են: իւրեանց ծնողացն առնեն և յետ փախճանի իւրեանց նոցա առնեն: Կատարողքն աւրհնին յԱստուծոյ: »

Ի կողմն արեւմտից այսր հին և փոքր գաւթի:

« Արիովն Աստուծոյ միաբանեցան սուրբ ուխտիս Հաւրատայ առագ երէց Տփխիսեցի տէրտէրն և ամուսինն իւր Նազամելիքն հանդերձ որդւոյք իւրեանց: և ետուն ընծայ սուրբ Նշանիս՝ խաչ մի արծաթի և երկու նափօրտ և Ն. զահեկան և մեք տէր Յովհաննէս և միաբանքս սահմանեցաք նոցա պատարագ ի տառնի սրբոց հրեշտակապետացն Գաբրիէլի և Միքայէլի զամենայն եկեղեցիքս անխափան և զտեղի առաջի գրիս՝ շիրիմ՝ ի խնդրոյ Բաղնոյապին Առթէնեոսի: Կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ: »

Ի հիւսիսակողմն գաւթիս հանդէպ սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյն:

« Մեծ յուսով՝ ես Աւագ Սարգիս միաբանեցայ սուրբ Նշանիս Յառաջնորդութեան Տէր Յովհաննիսի և ըստ իմում կարի ընծայեցի սուրբ Նշանիս Մ. (50) զահեկան տէր Յովհաննէս և միաբանքս ընկալան և ետուն մեզ պատարագ զեղիական կիրակէն՝ իմ հաւրն Խորսովն և իմ եղբաւրն Քարիմն: Կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ: »

Ի վերայ արեւմտեան դրան մեծի տաճարին արտաքուստ գլխայտղէս:

« Ի ժամանակս ինքնակալ արքային Գաւթի՝ քարեպաշտի և յաղթողի՝ որդւոյ Գէորգեայ որդւոյ Բագրատայ . . . որ անրեաց գաւառիս և աղինս . . . եղև խնամող Հաղբատայ և Ամուսնի . . . ընթացեալ քաղցր և բարետէր աստուածապաշտութեամբ . . . զՀաղբատս ի միջնութենէ աւերութեանն ազատեայ: գլով և վճռով ընծայեաց ի սուրբ եկեղեցիս զայգիս . . . զգիւղն . . . և ամենայն հողով և վիճակովն . . . զեղեալ կաշուածս ամենայն վերահաստատեաց . . . ով ձեռնամուխ լինի՝ կամ խափանէ՝ նզովի ի բերանէն Աստուծոյ: և մի տեսցէ զփառս նորս . . . »

գրեցաւ գիրս յարքեպիսկոպոսութեան . . . առաջնորդի Հաղբատայ, որ է եղբայր Գրիգորի. ի թուին ՇՀ. և *) (1121):

Ի վեր քան զայս ի վերայ միոյ քարի գրի այսպէս:

« Յամն աստուածազաւր և բարեպաշտ թագաւորին մերոյ Գէորգեայ**) որդւոյ Դաւթի, ես աէր Բարսեղ առաջնորդ տաճար Հաղբատայ հանդերձ վարդապետաւքս . . . ի նմանէ և ի մեծամեծաց նորա ցուցտք . . . ընկալաք, և զվիճակաց շրջաբերականսն: Աստուած ի նոցա կամն զմեր խնդրելին կատարեաց: Նոտուն զգիւղըն . . . զիւրեանց սրապանցն զհրամանսն և զհրովարտական հաստատեցին . . . ըստ որում ոմանք յանոպայ անձանց . . . նկուն առնելով զնոսա դարձոյց յեկեղեցիս . . . զվիճակս գործաւք . . . հաստատեցէ զթագաւորութիւնն Գէորգեայ, երկնից զինաւորացն մասնակից արասցէ . . . (որք) ձեռնամուխ լինին վիճակիս սրոշեալ լիցին ի փառաց Արդւոյն Աստուծոյ: Ի թուիս ՌԻԹ. » (1180):

ՅՈՒՈՒՆԵՆԵ.

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ.

Յահեակ ի հարաւակողմն այսր մեծի ժամատան է սագաշէն գիւղեցկահայեաց եկեղեցի յանուն սրբոյն Գրիգորի լուսաւորչին: Համակ կերտեալ յազնիւ և յորձատաշ քարանց: Կեղեցիկ է ներքին և արտաքին շինուածք հաստակաւոյց այսր արկղաձև եկեղեցւոյ, և բաւական է ընդարձակութիւն և բարձրութիւն սորա: Ի սմին եկեղեցւոյ են ինն սեղանք պատարագի. յորոց առաջինն է

(*) Դաւիթ Շինող քաջարի արքայն Վրաց որդի Գէորգայ Բ. որդւոյ Բագրատայ Դ. թագաւորեաց ի 1089 թ 1125 թ մն: Ստեփաննոս Օրբելեան ի Պատմ. Սիւնեաց գլ. 66. գրէ վասն ամենայն կողմանց, զորս նուաճեաց այս արքայ, յիշատակէ նաև վասն երկրին Լօռւոյ, ի մերձակայս որոյ զըտանի վանքն Հաղբատայ համաձայն ժամանակագրացն Վրաց. բայց աստ մի թուանշան եղծեալ երեւի, և ո՛չ համապատասխանէ վերոյգրեալ Փրկչական թուոյն:

(**) Ըստ ժամանակագրոյն Վախուշտայ թագաւորեաց Գիորգի ի 1150 թ 1174 թ իսկ ըստ թուականին Հայոց ի 1158 թ 1184 թ թագաւորէր ո՛չ թէ որդին Դաւթի այլ Դիմիտրոյ Ա. ըստ ժամանակագրաց մերոց 2ամ-չեան Հ. III. երես 79. զայս սխալանս ժամանակագրաց Վրաց ուղղէ Սէն-Մարտէն զանազանութեամբ տասն ամաց:

մեծորձակ բեմն յարեւելից գեղեցկաշէն խաչկալաւ, ունելով յաջ
 և յաջեակ առաջի պատուցն զմի մի խորանս պատարագի (որք
 այժմ կոչին զգետառառնք), իսկ առ մօտից արեւմտեան գրան
 եկեղեցւոյս են երեք խորանք յաջակողմն՝ և երեքն ի ձախակողմն
 ճարտարաշնոր շինուածովք, կառուցեալք ի վերայ միմեանց, և
 ուղղեալք յարեւելս կոյս զբեմաքարս խորանացն, յորս մատու-
 ցանի պատարագ նուիրանաց Տեառն: Կատարումն շինութեան
 այսր ամրաշէն եկեղեցւոյ եղեալ է ի ՆՀԴ թուականին Հայոց
 (1005) որպէս զրի յարձանին որ յարեւմտեան լուսամտի. և ապա
 վերտին նորոգեցաւ ի ձեռն տէր Յովհաննիսի Խաչենեցւոյ և
 միաբան եղբարց Հաղբատայ. որպէս ցուցանէ արձանագրութիւնն՝
 որ ի վեր քան զլուսամուտն: «Ի թուին ՈԿ (1211) նորոգեցաւ
 եկեղեցիս ձեռամբ տէր Յովհաննիսի և միաբան եղբարցս՝ յիշե-
 ցէք ի Քրիստոս:»

Ի վերայ սուրբ Գրիգորի եկեղեցւոյս յաջակողմեան որմն կայ
 և այս արձանագիր:

«Ես տէր Համազասպ և միաբանքս՝ յորժամ Աբրահամ վար-
 դապետն և իւր քոյրն Աննա եկին մեծ յուսով ի սուրբ Նշանս և
 միաբանեցան. յառաջ երկու զիրք էին տուեալ, և այժմ ետուն
 սուրբ Գրիգորիս այլ և այլ արդիւնք. մեք ընկալաք սիրով և սա-
 մանեցաք սուրբ Գրիգորի ելն ի վիրապէն մէկ պատարագ յԱննայի
 անուն մատուցանել. ո՛վ խափանէ դատի յԱստուծոյ:

ՅՈՂՈՒԱՄ Զ.

ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ:

Յաջակողմն մեծի ժամատան է յարձակալայրի անդ փոքրիկ
 եկեղեցի յանուն Աստուածամօրն պսակեալ գմբէթաշարդ կա-
 թուղիկէիւ: Նքեղ հանդիսանայ արեւմտեան կամարակապ դուռն
 սորա գեղեցիկ քանդակագործութեամբ և արուեստաւոր դասա-
 կարգութեամբ ստուար կոփածոյ քարանց: Արտաքին երեւոյթ սո-
 րա գեղեցիկ է և բոլոր քարինք ձեղուացն կիսով չափ հաստատ
 ունելով զվիրնածածկս, գործեալս ի սալ կոփածոյ քարանց իբրեւ
 զառուակս պաշտպանեալ են մինչև ցարդ զեկեղեցիս յանձրեային
 կաթոց. բայց այժմ ժամանակն յեղափոխեալ է զձեւ գեղեցիկ
 շինուածոց նորա ի թիւս աւերակաց: Ի մտանելզ ընդ արեւմտեան

դուռն սորա ի ներքս անդր երևի ներքին շինուածն վայելչապէս հանդերձ փոքրագիր պատարագամատոյց սեղանաւն: Այս փոքր բայց գեղեցկաշէն եկեղեցի կառուցեալ է ի Խաթունայ տիկնոջէ Հասանայ յազգէ Ռէսուլեանց վասն յիշատակի մահուան երկուց եղբարց իւրոց. որք եկեալք ի Խաչենոյ աստանօր փոխեցան ի Քրիստոս. որոց դամբարանքն գտանին ցարգ ևս անջինջ արձանագրութեամբք յաջակողմն մեծի ժամատան:

Արտաքուստ յարեւելս կոյս ի վերայ որմոց սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյս փորագրեալ կայ այս արձանագիր առանց թուականի:

« Կամաւն Աստուծոյ շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս արդեամբ Խաթունին, որ էր գուսոր Հասանայ յազգէ Ռէսուլեանց՝ որ բերաւ ի Խաչենոյ յամուսնութիւն Զաքարիայ, որ էր տէր Պապայ*) և Տաւշոյ, Պարզմանայ և Տէրուհականին և այլոց գաւառաց. ընդ որում եկեալ եղբարք իւր Սենեքերիմ՝ և Սեւագայ և փոխեալ ի Քրիստոս եղան առ զրան կաթուղիկէիս: Իսկ Խաթուն վասն յիշատակի նոցա և իւր շինեաց զսա, և ետ ի սա զսուրբ Նշանն ոսկի, որ ունի մասունս, և զաւետարանն մեծածախ և սկիհք արծաթիք և այլի մի ի Խաթունաշինի: Յւ ես տէր Յովհաննէս և միաբանքս Հաղբատոյ տուաք սոցա քառասունք մի պատարագ ի տորւոջն. ով խափանէ դատէ զնա Աստուած. և զկատարիչքն աւրհնեացէ Քրիստոս Աստուած. ամէն: »

(*) Բերդն Պապ և Տաւուշ գտանին ի Հիւսիսոյ յարեմուս Ելիսակէտօպօլս (Պանջայի) որոց տիրէին առ ժամանակ առանձնատոհմունքն Մխարզընձելեանք, որդիքն Վահրամայ իշխանի, և յատկապէս Զաքարիա կամ Բլու-Զաքարիայն այրն Խաթունի էր սերունդ ի նոյն իշխանական տոհմէն: